

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MƏTNALTİ YAZIÇI MANERASI (Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı əsasında)

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Gözəl Azər qızı Bayramova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2025

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Yaqub Məhərrəm oğlu Babayev

filologiya elmləri doktoru, dosent
Mərziyyə Allahyar qızı Nəcəfova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cəlal Vəqif oğlu Allahverdiyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmovə

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Arzu Hüseyn qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbi-bədii təcrübədə əsas fikrin və ideyanın birbaşa və müstəqim şəkildə ifadəsi ilə yanaşı, onu müəyyən müəmmalar, gizlin və bəzi hallarda hiss olunmaz şəkildə çatdırmaq üsulunun böyük yaradıcılıq ənənələri mövcuddur. Belə özünüifadə üsulunun çox vaxt elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda Ezop dili adlandırılması bu mənada təsadüfi deyil. Şübhəsiz ki, əsl həqiqətin və gerçəkliyin özünəməxsus şəkildə çatdırılmasında bir üsul və vasitə onu gerçəkləşdirən amillər həmişə cəmiyyət həyatı ilə, üsul-idarələrlə, hakim təbəqələrlə sıx bağlı şəkildə meydana gəlmiş, bu həm də sənətkarı təzyiq və təqiblərdən yaxa qurtarmaq məqsədi güdmüşdür. Bununla belə, mətnaltı yazıçı manerası həm də böyük bir sənətkarlıq məsələsi kimi mühüm önəm daşımış, düşünülmüş sətiraltı və mətnaltı işarələr, eyhamlar və rəmzlər vasitəslə əsl həqiqətin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynamaq funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Sətiraltı mənə (və mənə çalarları) ilə mətnaltı yazıçı manerası arasında bərabərlik işarəsi qoymaq bir qədər özünü doğrultmur. Burada müəyyən fərqli xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır. Əslində sətiraltı adından da göründüyü kimi, kiçik bir cümlə və ya poetik ifadə miqyasındakı təfərrüatları əks etdirirsə, mətnaltı yazıçı manerası daha böyük mətləbləri bir neçə sintaktik vahidin toplum halında məntiqi baxımdan birliyini özündə ehtiva edir.

Sovet İttifaqının mövcud olduğu yetmiş ildən artıq bir dövr ərzində ayrı-ayrı xalqların və milli azlıqların öz müqəddəratını təyin edilməsinə qoyulan süni maneələr qabaqcıl fikirli sənətkarların ciddi narazılığına səbəb olmuş, onlar öz etiraz səslərini məhz sətiraltı mənə çalarları və bütünlükdə, mətnaltı yazıçı manerası vasitəslə ifadə etməyə çalışmışlar.

Azərbaycan şeirində onun ən yaxşı nümunələrinin daha çox xalq şairləri Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin poetik irsində özünü nümayiş etdirməsi təsadüfi xarakter daşımır. Bəlli olduğu kimi, xalq taleyi, ictimai-sosial, mənəvi-əxlaqi problemlər hər iki

sənətkarın yaradıcılığında özünəməxsus mövqeyə malikdir.

Tədqiqatda mövzunun aktuallığını şərtləndirən başlıca müddəalar daha artıq səviyyədə bu iki sənətkarın yaradıcılığı fonunda nəzərdən keçirilərək ümumiləşdirilir, aparılan təhlil və yanaşmalar konkret faktlara istinadən aparılır.

Mətnaltı yazıçı manerası haqqında xüsusi bir monoqrafik araşdırmanın olmaması müəyyən çətinliklər yaratsa da, ayrı-ayrı sənətkarların poetik irsində bu özünümüdafiə üsulunun bir sıra məziyyətləri barədə bir sıra fikir və qənaətlər irəli sürülmüş, bu cəhdlər mövzu barədə az-çox bilgi və təsəvvürlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan akademiklərdən Məmməd Arif¹, Məmməd Cəfər², Mirzə İbrahimov³, Bəkir Nəbiyev⁴, Nizami Cəfərov⁵, AMEA-nın müxbir üzvü Yaşar Qarayev⁶, professorlardan Əkbər Ağayev⁷, Gülrux Əlibəyova⁸, Cəlal Abdullayev⁹, Qulu Xəlilov¹⁰, Məsud Əlioğlu¹¹, Şamil Salmanov¹² və İfrat Əliyevanın¹³,

¹ Дадашзаде, М.А История азербайджанской литературы / М.А.Дадашзаде. – Баку: Maarif, – 1987. – 215 с.

² Cəfər, M.Z. Seçilmiş əsərləri: [3 cildə] / M.Z.Cəfərov. – Bakı: Çinar-çap, – c.3, – 2003. – 319 s.

³ İbrahimov, M.Ə. Üfüqlərə açıq yol. // Kommunist. – 1964, 29 iyul. – s. 6

⁴ Nəbiyev, B.Ə. Zirvəyə gedən yolda. // Kommunist. – 1985, 16 avqust. – s. 5

⁵ Cəfərov, N.Q. Bəxtiyar Vahabzadə / N.Q. Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan, – 1995. – 96 s.

⁶ Qarayev, Y.V. Poeziya və nəsr / Y.V.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 196 s.

⁷ Ağayev, Ə.M. Azərbaycan sovet poeziyası (1920-1970) // – Bakı: Azərbaycan jurnalı. – 1974. № 7, – s. 159-165

⁸ Əlibəyova, G.S. Axtarışlar, kəşflər (Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığı). // G.S.Əlibəyova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1970. – 122 s.

⁹ Abdullayev, C.M. Lirika və zaman / C.M.Abdullayev. – Bakı: Yazıçı, – 1982. – 200 s.

¹⁰ Xəlilov, Q.Q. Tənqidçilik çətin peşədir / Q.Q.Xəlilov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 390 s.

¹¹ Əlioğlu, M.Ə. Amal və sənət / M.Ə.Vəliyev – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 258 s.

¹² Salmanov, Ş.M. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Elm, – 1980. – 183 s.

¹³ Əliyeva, İ. Şair, insan və zaman. // Elmi əsərlər, S.M.Kirov adına ADU. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1972. №6, – s. 2-3

türkiyəli tədqiqatçılardan Əli Yavuz Akpınar¹⁴, Dursun Yıldırım¹⁵, Fatih Bağcıoğlu¹⁶, Hüsniyyə Mayadağlı¹⁷, Qırğızıstanın xalq yazıçısı, akademik Çingiz Aytmatov¹⁸, rus şairlərindən Yevgeni Yevtuşenko¹⁹ və tərcüməçi Rimma Kazakovanın²⁰ məqalələrində, ayrı-ayrılıqda və müştərək qələmə alınan monoqrafiyalarda qaldırılan və elmi təhlilə cəlb edilən problem məsələlərə müəyyən dərəcədə münasibət bildirilmişdir.

Şübhəsiz ki, Sovet quruluşunun süqutu mətnaltı yazıçı manerasının ədəbi dövriyyədən çıxarılmasının təminatı kimi dərk edilib qavranıla bilməz. Bu, çağdaş mərhələnin ədəbi düşüncədə fəal iştirakını qoruyub saxlayan sənətkarlıq məharəti kimi mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini mətnaltı yazıçı manerasının əlamət və təzahürlərini özündə əks etdirən ədəbi nümunələr, xüsusən Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin bədii irsi, predmetini isə mətnaltı yazıçı manerası ilə bağlı ayrı-ayrı tədqiqat xarakterli məqalə və araşdırmalar, bu istiqamətdə formalaşan elmi-nəzəri müddəalar təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın yazılmasında əsas məqsəd Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında mətnaltı yazıçı manerasını Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı əsasında araşdırmaq, bu maneranın forma və üsullarını, rəmz və eyhamlar sistemini, təzahür formalarını, sənətkarlıq

¹⁴ Akpınar, Y. Bahtiyar Vahabzadə: Şiirler / Y.Akpınar. – İstanbul: Ötüken Yayınevi, – 1979. – 245 s.

¹⁵ Yıldırım, D. “Payız Düşünceleri” Üstüne Düşen “Büyük Arzular”. // – İstanbul: Milli kültür dergisi, – 1982. Sayı 9, – s. 46

¹⁶ Bağcıoğlu, F. Bahtiyar Vahabzadə goyadı və sənəti haqqında bir neçə söz “Gün var ki, min aya deyer” / Bahçioğlu F. – İzmir: Nil, – 1992. – 320 s.

¹⁷ Mayadağlı, H.Z. Bahtiyar Vahbzadə: hayatı və əsərləri / H.Z.Mayadağlı. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, – 1998. – 420 s.

¹⁸ Aytmatov, Ç.T. Yaradıbdır inam məni, mən inamın övladiyam / Ç.T.Aytmatov. – Bakı: Yazıçı, – 1983. – 310 s.

¹⁹ Yevtuşenko, Y. Şair haqqında bir neçə söz (Ön söz). “Pyka в pyke” / Y.Yevtuşenko. – Bakı: Gənclik, – 1981. – 210 s.

²⁰ Kazakova, R. Dünyanın müqəddəratı üçün məsuliyyət. //Azərbaycanın Bəxtiyarı: B.Vahabzadənin həyatı, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında məqalələr toplusu. – Bakı, 1995. – s. 196-197

xüsusiyyətlərini tədqiq edib üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- Sovetlər Birliyi dönməində mətnaltı yazıçı manerasından istifadə etməyin tarixi-mədəni səbəblərini aydınlaşdırmaq;
- Bu dövrdə yaşamış və yazıb-yaratmış milli düşüncəli sənətkarların (Əhməd Cavad, Almas İldırım və b.) sosialist quruluşuna bəslədikləri mənfi münasibətin sosial-fəlsəfi mahiyyətini izah etmək;
- Rəsul Rza poeziyasında sətiraltı maneraların xüsusiyyətlərini, forma və üsullarını müəyyənləşdirmək;
- Şairin yaradıcılığında ənənə və novatorluğun mətnaltı yazıçı manerasında rolunu aydınlaşdırmaq;
- Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadənin sətiraltı mövqeyini, əsərlərində istifadə etdikləri rəmz və eyhamların, üstüörtülü söz və ifadələrin poetik-semantik çalarlarını müəyyənləşdirib təhlil etmək;
- Milli birlik, ikiyə parçalanmış Azərbaycanın tarixi taleyi, müstəqillik ideyalarının mətnaltı yazıçı manerası vasitəsilə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında təəcəssümünü təhlil etmək;
- Şairin sənətkarlıq qüdrətinin müəyyənləşməsində sətiraltı maneralardan, gizli işarə və poetik üsullardan istifadəsinin özünəxas cəhətlərini araşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Yazılmış tədqiqat işi Azərbaycan şeirində mətnaltı yazıçı manerasının öyrənilməsini, elmi əsaslarla təsnifat prinsiplərini müqayisəli-tarixi metod əsasında araşdırmağı bir məqsəd kimi qarşıya qoymuş, tədqiqat zamanı mövcud elmi-nəzəri materiallardan və milli ədəbiyyatşünaslıq əsərlərindəki ayrı-ayrı fikir və qənaətlərdən yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində həm ümumelmi, həm də sırf ədəbiyyatşünaslıq metodlarına müraciət olunub. Ümumelmi metodlardan əsas etibarilə təhlil, təsvir, induksiya, deduksiya və sintezdən, ədəbiyyatşünaslıq metodlarından isə mədəni-tarixi, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə olunub.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiəyə çıxarılmış əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- Mətnaltı yazıçı manerasını doğuran ictimai-siyasi, sosial-mənəvi problemlər tarixi şəraitin kontekstində nəzərdən keçirilir, bu

istiqlamətdəki təşəbbüs və cəhdlər barədə əyani təsəvvür yaradılır;

- Xalq şairi Rəsul Rzanın fəlsəfi mühakimələrlə zəngin poeziyası əsasında mətnaltı yazıçı manerasına xas olan xüsusiyyət və məziyyətlər konkret faktlar və nümunələr əsasında müəyyənləşdirilir;

- Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin şeir və poemalarında, mənəvi-əxlaqi və tarixi mövzularda qələmə alınan dram əsərlərində mətnaltı yazıçı manerasından yararlanmaqla, müxtəlif xarakterli fikir və ideyaları çatdırmaq üsulları barədə dolğun elmi qənaətləri əlavə etmək mümkündür.

- Sənətkarın əsərlərində cərəyan edən hadisələrin coğrafi məkanının ayrı-ayrı ərazilərə köçürülməsi və əvəzlənməsi fonunda ciddi ictimai problemlərə fəal vətəndaş mövqeyindən münasibətin bir sıra məqamları üzə çıxarılır.

- Mətnaltı yazıçı manerasının hər iki sənətkarın yaradıcılığındakı fərqli mövqeyi və üslubi imkanları müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilir;

- Mətnaltı yazıçı manerasından istifadə həm də sənətkarlıq məsələsi kimi təhlil və araşdırma predmeti olaraq nəzərdən keçirilir.

- Hər iki sənətkarın yaradıcılığında istifadə olunan işarə və eyhamlar, simvol və gizli ifadələrin bədii-fəlsəfi semantikasını ətraflı şəkildə aydınlaşdırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Mətnaltı yazıçı manerasının geniş imkanları, müəyyən işarə və eyhamlar vasitəsilə haqqında bəhs edilən hadisə və təfərrüatların mahiyyətinə nüfuz etmək cəhdləri ilə bağlı bir sıra mülahizə və qənaətlər irəli sürülsə də, mövzu indiyədək əsaslı tədqiqat və ayrıca elmi araşdırma predmeti kimi seçilməmişdir. Bu mənada, tədqiqat işi ilk təşəbbüslərdən biri hesab oluna bilər.

Tədqiqatın daha geniş təhlil və ümumiləşdirmələr əsasında aparılmasına təkan verən amillər sırasında cəmiyyət həyatının demokratikləşməsi, siyasi-ideoloji təzyiq və basqılardan azad fikir və düşüncə sərbəstliyinə keçid mütləq şəkildə vurğulanmalıdır. Bu, hazırkı ədəbi prosesə də sirayət olunan və son dərəcə aktuallıq kəsb edən yaradıcılıq məsələlərindən biridir. Bu mənada, indiki şəraitdə mətnaltı yazıçı manerasından istifadə olunması da istisna deyil. Belə bir xüsusiyyət həm də problemə daha optimal yanaşmanı və yeni elmi dəyərləndirməni zərurətə çevirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işindən ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, magistratura pilləsində təhsil alan magistrantlar, orta ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri, aidiyyəti üzrə tədqiqatçılar, mətnaltı yazıçı manerası ilə bir yaradıcılıq problemi kimi maraqlananlar faydalana bilərlər. Tədqiqat işindən universitetlərin filologiya fakültələrində tədris olunan xüsusi kurslarda bir dərs vəsaiti kimi də istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının elmi-tədqiqat istiqamətlərinə uyğun şəkildə yazılmışdır. Dissertasiyanın əsas məzmunu, tədqiqat zamanı əldə edilmiş nəticələr və əsas qənaətlər Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlərdə, respublika elmi-nəzəri və elmi-praktik konfranslarında, beynəlxalq simpozium və konfranslarda çap etdirdiyi 9 məqalə, 5 tezis və konfrans materialında əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş – 5 səhifə (8974 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 38 səhifə (70231 işarə), II fəsil – 38 səhifə (60452 işarə), III fəsil – 41 səhifə (73215 işarə), nəticə – 5 səhifə (8231 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 12 səhifədən ibarət olmaqla 141 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 221103-dür.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” ində problem kimi tədqiq olunan mövzunun aktuallığını müəyyən edən əsas müddəalar əsaslandırılmış, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri metodologiyası, öyrənilməsi tarixi, o cümlədən nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti və aprobeasiyası haqqında məlumat verilmişdir. **“Sovet dönməində mətnaltı yazıçı manerasına yönəlmənin ədəbi-tarixi zərurəti”** adlı birinci fəsl iki paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Ədəbi simaların sovet rejimindən narazılığını şərtləndirən amillər”** adlanır. Burada sənətkar və cəmiyyət münasibətlərinin ən mühüm və səciyyəvi cəhətləri diqqət önünə çəkilməklə, müxtəlif ictimai-tarixi şərait və dövrlərin, siyasi-ideoloji quruluşların tələbləri ilə bədii yaradıcılığın əlaqə və münasibətlərini tənzimləyən, bir çox hallarda isə ziddiyyət kəsb edən məqamları üzərində təfərrüatlı təhlillər aparılmaqla geniş təsəvvür formalaşdırılır. Aparılan araşdırma və müşahidələr bir daha göstərir ki, belə bir fikir ayrılığı və qarşıdurmalar erkən orta əsrlərdən başlayaraq sonrakı siyasi-ideoloji cəmiyyət və sistemlərdə də azad yaradıcı təfəkkür və düşüncəni, ümumilikdə sənətkarın və yaradıcılıq aləminin azad və müstəqil özünüifadə imkanlarını realizə etməyə müəyyən maneələr yaratmışdır.

Bir-birindən tamamilə seçilib fərqlənən ayrı-ayrı dövrlərdə və siyasi quruluşlarda ədəbiyyat və sənətin qarşısında qoyulan belə qadağa və basqıları qədim yunan ədəbiyyatında, o cümlədən, mətnaltı yazıçı manerasının yaradıcısı hesab edilən finikiyalı kölə Ezopun təmsillərindən başlayaraq, daha geniş vüsət qazanması heç də təsadüfi hesab olunmamalıdır. Bu mənada bir ədəbi anlayış və terminologiya kimi formalaşan Ezop dili ifadəsi əslində mətnaltı yazıçı manerasının spesifik cəhətlərini bütün tərəfləri ilə özündə əks etdirir: *“Ezop dili - bu ifadə qədim Yunanıstanda öz fikirlərini müstəqim, açıq deyə bilmədiyinə görə məcazi təmsillər yazan finikiyalı kölə Ezopun (e.ə. VI – V əsrlər) adı ilə bağlıdır. Xalqa zidd hər hansı ictimai quruluşda qabaqcıl yazıçının öz əsərini senzuradan və özünü hökumətin təzyiqlərindən qorumaq üçün müraciət etdiyi*

məcəzi dil; məcburiyyət nəticəsində qəsdən üstüörtülü, dumanlı şəkllə salınmış işarələr və kinayələrlə dolu ifadə tərzii"²¹.

Bir mühüm cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, fərqli ictimai-siyasi şəraitlərdə Ezop dili anlayışının ehtiva etdiyi xüsusiyyətlər və səciyyəvi cəhətlər öz xarakterinə görə seçimli bir əlamət və keyfiyyətlər qazanmışdır. Heç şübhəsiz ki, burada dil bir özünüifadə vasitəsi kimi əsas götürülsə də, əslində başlıca məram və məqsəd ictimai ədalətsizliyi, cəmiyyət həyatındakı naqislikləri diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir.

Əsrləri adlayıb günümüzədək gəlib çatan zəngin ağız ədəbiyyatı nümunələrində, folklor mətnlərində də insan azadlığı və haqları ilə birbaşa bağlı olan, mövcud cəmiyyətdaxili ictimai-sosial ədalətin qorunub saxlanılmasını birbaşa təqdiminə rast gəlmək mümkündür. Söz yox ki, bu səciyyəvi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı janrlarda yaradılan poetik örnəklərdə yaxından müşahidə etmək olar. Şifahi xalq yaradıcılığının geniş yayılan janrlarından olan bayatılar da bu mənada istisna təşkil etmir:

*Dağlarda qar qalandı,
Qar yağdı, qar qalandı,
Qarğalar laçın oldu,
Laçınlar qarğalandı.*²²

Milli məfkurənin, ideoloji təməl və prinsiplərinin ilk dəfə olaraq ədəbi düşüncədən pərvazlanaraq geniş ictimai təbəqələrin diqqətinə yönəldilməsi təsadüfi deyildi. XX əsrin ilk illərində nəşr olunan dövrü mətbuat da, ümumi və fərdi ideya-məfkurə istiqamətləri ilə səciyyəvi keyfiyyətlər qazanan ədəbi məktəblər də müəyyən mübarizə və mücadilə məqamları ilə bu prosesə öz təsirini göstərirdi. Elmi ədəbiyyatda bu mənada "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbi ilə "Füyuzat" ədəbi məktəbini üz-üzə qoymaq cəhdləri bu iki məfkurə istiqamətini birləşdirən və ortaq məxrəcə gətirən məqamlardan daha ifrat səviyyədə bir-birinə düşmən və barışmaz tərəflər kimi təqdim olunması sovet ideologiyasının bilavasitə ədəbi təcrübəyə vulqar

²¹ Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət / Ə.M.Mirəhmədov. – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, – 1998. – s. 68

²² Oğuz elindən – ozan dilindən / tərt. ed. A.Bayramov. – Bakı: Elm, – 2000. – s. 30

sosiologizm nəzəri ilə yanaşmasından, azad fikir və düşüncə qarşısında yaratdığı süni qarşıdurmadan, maneə və öfkəli münasibətdən irəli gəlirdi. Ancaq hər iki ədəbi məktəb və dövrü nəşr arasında müəyyən fikir ixtilafları da elə onların öz səhifələrində geniş ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılırdı. Əlbəttə, milli birliyi, xalqın azadlıq və istiqlal düşüncəsinin formalaşmasında və yetkin bir ictimai fikir səviyyəsinə çatmasında hər iki mətbu orqanın və ədəbi məktəbin müstəsna əhəmiyyətini də danmaq olmaz.

Sovet rejiminin bərqərar olması ədəbi-bədii düşüncənin azadlığını məhdud bir çərçivəyə salmaqla, onun mövzu və ideya-estetik axtarışlarının sərhədlərini pis mənada konkret və yeknəsəq anlayışlar sistemi ilə çevrələdi, adi insani hissiyyatları və təəssüratları ifadə etməyə qoyulan sərt qadağalar, diqtələr gerçəkliyin bədii təsdiqində ciddi maneələrə çevrilirdi. Ayırı-ayrı xalqların, etnik-mədəni sistemə məxsus millətlərin “vahid bir ailədə” – sovet xalqı kimi təqdimi və bu anlayış adı altında milli siyasətin yanlış əsaslar üzərində qurulduğunu, ayırı-ayrı tarixi dövrlərdə təşəkkül tapan xalqların və etnik qrupların varlığının şübhə altına alınmasına gətirib çıxarırdı.

Sovet ideologiyasının bərqərar olması ilə bağlı elə siyasi-ideoloji təzyiq və amirlik prinsipləri meydana gəlirdi ki, bunlar bütövlükdə ayırı-ayrı ərazilərdə də mütləq şəkildə kütləvi narazılıqla qarşılanırdı. *“Müxtəlif vaxtlarda Rusiyada Anna Axmatova və Aleksandr Soljenitsın, Boris Pasternak, Aleksandr Brotski kimi ədəbiyyat və sənət adamlarının mövcud sovet quruluşu əleyhinə çıxışları, əlbəttə, adi siyasi protestdən daha artıq və təsirli, eyni zamanda geniş ictimaiyyətin və xalq kütlələrinin siyasi baxış və düşüncəsində güclü əks-səda yaradan ədəbi-poetik etiraz kimi səslənirdi”*²³.

Açıq etiraz və narazılıqları mərkəzə, müvafiq dövlət qurumlarına ünvanlamaq özü ciddi təhlükə və təşviş doğururdu. Dövlətdən, mövcud ictimai-siyasi quruluşa qarşı etirazlar antisovet aksiyası kimi qarşılanacağından ehtiyatlanmaq ədəbiyyat və sənət

²³ Байрамова, Г.А. Роль подтекстовой манеры писателя в художественном изображении действительности. // – Тамбов: Издательство Грамота. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. №4, – с. 15

əsərlərində belə özünüifadə forma və vasitələrini günün reallığına çevirirdi.

Sovet dönməində yürüdüln ideoloji siyasetin əsasında ayrı-ayrı etnik-mədəni kökə və milli mənsubiyyətə malik xalqların, etnik qrupların və azlıqların tale və müqəddəratını vahid bir sovet xalqı nümunəsində həll etməyə edilən cəhdlər, şübhəsiz, belə etirazları doğuran səbəblərdən ən mühümü idi.

Ayrı-ayrı xalqların və milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan etnik qrupların içərisindən yetişən qələm sahiblərinin öz millətinin varlığını, tarixi keçmişinin qürurverici məqamlarını, azadlıq və müstəqillik düşüncəsini özünəməxsus poetik hiss və duyğularla canlandırması təbii zərurətdən irəli gəlirdi. Ədəbiyyatın və bədii sözün bu mənada gördüyü və görə biləcəyi işlər, əlbəttə, təsir gücünə görə heç bir vasitə ilə müqayisəyə gətirilə bilməzdi.

“Bədii ədəbiyyatın siyasi-ideoloji maneələri aşma cəhdləri və müxtəlif mərhələlərdə onun təzahür formaları” adlı ikinci paraqrafda totalitar rejim şəraitində süni çərçivə maneələrini müxtəlif bədii üsullarla aşma cəhdləri zəngin fakt və nümunələrə istinadən üzə çıxarılır. Əvvəlcə marksist-leninçi ideologiya, onun ardınca Stalinizm diktaturası və repressiyası ilə qarşı-qarşıya gələn ədəbiyyat və sənət aləmi müəyyən gizli işarə və rəmzlər vasitəsilə rejimin yararsızlığını, anti-insani xarakterini açmağa cəhd göstərmiş, ictimai-sosial həyatda, cəmiyyətdaxili münasibətlərdə nəzərə çarpan ciddi həyati məsələlərə fəal münasibət bildirmişdir.

Aydın həqiqətdir ki, Oktyabr sosialist inqilabının ilk illərindən başlayaraq, bu “cahanşümal hadisə”nin ayrı-ayrı ərəzilərdə çətin mübarizələr şəraitində qələbəsini gerçəkləşdirən fakt və hadisələri kənddə, ucqarlarda inqilabi hərəkətin gedişi, qolçomaqlarla döyüş səhnələri, yeni iqtisadi siyasət və kolxoz quruculuğu, sovet-bolşevik təsərrüfat həyatının üstünlükləri, ictimai-mədəni yüksəlişdə nəzərə çarpan irəliləyişləri sosializmin adına yazmaq, onun nailiyyətləri kimi qələmə vermək cəhdləri, bunu bir siyasi məqsəd və niyyətə çevirmək, şüur və düşüncələrdə stereotip və kult yaratmaq ənənəsinin də bünövrəsini qoyurdu. Bu ədəbi təcrübəyə də sürətlə öz təsirini göstərir, “Oktyabr”, “Lenin”, “Qızıl meydan”, “pioner”, “komsomol”, “kommunist” anlayışlarına müraciət olunmamış elə bir

bədii yaradıcılıq nümunəsinə rast gəlinməməsini mütləq şəkildə qaçılmaz edirdi.

Sovet quruluşunun üstünlüklərini, humanist mahiyyətini, ideal cəmiyyət kimi mövcudluq imkanlarını vəsf etmək, siyasi-ideoloji kursun istiqamətini təyin edən rəhbərləri kult səviyyəsinə qaldırmaq, əlbəttə, ictimai həyatın nəticə etibarilə birtərəfli təsvirinə gətirib çıxarır, həyatın və cəmiyyətin inkişaf dialektikasından irəli gələn ziddiyyət və qarşıdurmalardan yan keçilməsinə başlıca səbəb olurdu.

Mövcud cəmiyyət tarixə və tarixi şəxsiyyətlərə birmənalı münasibət bəsləyir, xalqın mübarizələrlə zəngin dövrlərinə yeni bir səhifə yazan qəhrəmanlardan daha çox istismarçı, qaçaq-quldur obrazı kimi səciyyələndirdikləri surətlərin ədəbiyyata gətirilməsində öz maraqlarını gizlətmirdi. Bu, əlbəttə, yeni quruluşun ideallarına, gələcək xoş güzəranının olacağına böyük inamı ifadə etməkdə, istismarçı quruluşdan, insanın insan üzərində ağılığından sovet cəmiyyətinin çoxdan uzaqlaşdığını, belə bir yabançı ünsürlərdən tamamilə təmizləndiyini isbat etmək üçün zəruri bir cəhd kimi də əhəmiyyət kəsb edirdi. Ancaq yazıçı manerasının diqtə etdiyi həqiqətlər isə tam fərqli bir münasibətin ifadəsini nəzərdə tutur, burada yalnız keçmiş yox, keçmişlə bu gün arasındakı fərqliliklərə daha çox önəm vermək başlıca məqsəd və vəzifə kimi qarşıya qoyulur, əsl həyatı həqiqətləri ifadə etmək, real gerçəkliklərlə bağlı mətləbləri səsləndirmək üçün folklordan, onun ayrı-ayrı janrlarından, mövzu və obrazlar sistemindən geniş bir mənbə və məxəz kimi istifadə etmək əsas yaradıcılıq qayəsi hesab edilirdi.

Tarixi şəxsiyyətlərə sovet ideoloji sisteminin yanaşmaları fərqli səciyyə daşdığı halda, bəzən ədəbiyyat mövcud cəmiyyətin başında duran, rəhbər vəzifə daşıyan şəxslərin iç üzünü, anti-humanist hərəkətlərini lənətləmək üçün qəsdən tarixin müəyyən mərhələsində fəaliyyət göstərmiş şəxsiyyətlərə müraciət edir, öz fikir və düşüncələrini, müasir gedişatla bağlı təəssüatlarını “tarixi şəxsiyyətin himayəsi altında” ümumiləşdirməyə çalışır, beləliklə, *“özlərini həm senzuradan, həm də amansız təqib və təzyiqlərdən xilas etməyə müvəffəq olurdular. Ona görə də sovet dönməsində tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən əsərlərin böyük əksəriyyətində əsl tarixi həqiqət bir çox hallarda bilərəkdən, izi azdırmaq yolu ilə mənfə*

planda təsvir müstəvisinə çıxarılır, belə təhriflər və əlavələr cəmiyyətdə yumşalmalar və mülayim siyasi ab-hava baş verdikcə bərpa olunmağa başlayır. Məsələn, Əmir Teymurla, Nadir şahla, Ağa Məhəmməd şah Qacarla bağlı yeni faktlar və yanaşmalar bunu deməyə tamamilə əsas verir”²⁴.

Əslində XX əsrin 60-80-ci illər ədəbiyyatında ən aktual, həm də konseptual səviyyədə diqqəti cəlb edən cəhət sovetlər dönəminin müəyyənləşdirdiyi şablon və stereotiplərdən uzaqlaşma meyili idi. Çünki sovetlər dönəmində ideologiyanın özünün müəyyənləşdirdiyi sərhədlər var idi. Bu proses bir növ özlüyündə 1980-ci illər ədəbiyyatının təkanverici qüvvəsinə çevrildi. Məhz İ.Hüseynov, İ.Əfəndiyev, İ.Şıxlı, M.Dilbazi, B.Vahabzadə, M.Araz, X.R.Ulutürk, Y.Səmədoğlu, İ.Məlikzadə, S.Əhmədov, N.Həsənzadə, H.Arif, Anar, Elçin, M.Süleymanlı və başqalarının yaradıcılığında milli düşüncədən gələn meyillər özlüyündə imperiya maraqlarına tabe olmadı. Bununla da ədəbiyyat siyasi ideologiyayı qabaqlamaq, onun özünə mövqe nümayiş etdirmək yolunu tutdu. Bütün bunlar ədəbi mühitdə yanaşma və münasibət fərqliliklərini ortaya qoydu. *“Məhz bu illərdə Sovet cəmiyyətində siyasi rejimin nisbətən demokratikləşməyə meyil göstərməsi, siyasi və ədəbi bəraətlər ədəbi prosesdə xeyli canlanma yaratdı. A.İ.Soljenitsının “Qırmızı təkər”, B.L.Pasternakın “Doktor Jivago” romanları, A.P.Platonovun, M.A.Bulqakovun o dövr üçün yeni olan əsərləri 1960-80-ci illərdə yazılıb”²⁵.*

Milli varlığın qoruyucusu olan bədii ədəbiyyat bütün zamanlarda olduğu kimi, sözügedən tarixi mərhələdə, XX əsrin əvvəllərində və daha sonralar da ağırlığı öz üzərinə götürdü, milli düşüncəyə sadıq qalaraq siyasi ideologiyayı önlədi, milli təfəkkürə söykəndi, eləcə də folklor, epos ənənəsinə müraciəti aktualaşdıraraq tarixi yaddaşın bərpasına, etnosun mifdən, genetik düşüncədən gələn təsəvvürlərinin möhkəmləndirilməsinə önəm verdi.

²⁴ Vurğun, S. Əsərləri: [6 cildə] / S.Y.Vurğun. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – c. 2. – 1960. – s. 148

²⁵ Rəfiyeva A.İ. 1960-1980-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının elmi-nəzəri problemləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Sumqayıt, 2021. – s. 8-9

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Rəsul Rzanın yaradıcılığında mətnəltı yazıcı manerasının forma və üsulları**” adlanır. Bu fəsl də iki müstəqıl paraqrafdan ıbarətdır. “**Sənətkarın sətıraltı mövqeyı və onun gızlədılməsi üsulları**” adlı bırıncı paraqrafda sovet dönəmində yaşayıb yaradan qələm sahiblərinin ictimai motivləri sətıraltı mənalarla, gizli eyham, işarə və rəmzlərlə ifadə üsulları barədə geniş təsəvvür yaradılır, xalq şairi Rəsul Rzanın poetik axtarışlarında mətnəltı yazıcı manerasının məxsusi yeri və mövqeyi üzərində geniş təhlillər aparılır.

Keçən əsrin 30-cu illərində şeir-sənət aləminə gələn Rəsul Rzanın ümumi yaradıcılığında özünün aydın təzahürünü tapan əlamətdar keyfiyyət və xüsusiyyətlər birdən-birə baş vermir, əksinə, şairin poetik axtarışları real həyatı gerçəkliklərlə fəal və ardıcıl münasibət nəticəsində tədricən daha yeni və ciddi ictimai məzmun və mündəricə ilə cıalanaraq novator mahiyyət qazanmağa başlayır. Doğrudur, öz nəsildəşləri olan S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müşfiq, M.Rəfilı kimi Rəsul Rzanın yaradıcılığında da yuxarıda sadalanan mövzularda qələmə alınan şeirlərə, hətta irihəcmli epik əsərlərə rast gəlmək mümkündür. Ancaq burada bir vacib məsələni də unutmaq olmaz ki, bu fon həm də bir çox sənətkarlara daha ciddi və “qan iyi gələn” mətləblərə toxunulması üçün kifayət qədər münbit zəmin yaratdığını da danmaq olmaz.

Azərbaycan ədəbiyyatında mətnəltı yazıcı manerasından xüsusi bir üsul və vasitə kimi istifadə edən sənətkarlardan söz düşəndə xalq şairi Rəsul Rzanın adı bırıncı olaraq göz önünə gəlir.

*Bilmirəm,
Yaşayıb, yaşamayıb
Belə bir adam;
Kölə-filosof.
Düzü düzünə deyə bilmədiyini
çevirib eyhamlar dilinə,
belə əlac axtarıb
ürək dərdinə,*

Şeirin bu hissəsində Rəsul Rzanın tarixi şəxsiyyət olan Ezop adlı şəxsiyyətin yaşayıb-yaşamaması barədə irəli sürdüyü ironiya özü mətn içində mətn xarakteri daşıyır. Burada müəllif ideyanı məhz irrealla real arasındakı əlaqə və münasibətdə nəzərdən keçirir, dünyanın dərd, möhnət və nisgillərinin ifadəsində Ezop dilinin oynamış olduğu müstəsna əhəmiyyət ön plana çəkilir.

Rəsul Rzanın ayrı-ayrı şeirlərində belə insan obrazlarına tez-tez təsadüf edilir. Şairin əsl mətləbləri qabartmasında, onu daha təsirli və düşündürücü bir tərzdə oxucuya çatdırılmasında dünya miqyasında tanınmış və etiraf olunan filosoflar da, adi və sadə adamlar da, həyatın min bir üzünü görmüş müdrik ağsaqqal və ağbirçəklər də, hətta dünyaya bir nağıl gözü ilə baxan uşaqlar da fəal şəkildə iştirak edir.

Sovet rejiminin, imperiya maraqlarının hökm sürdüyü bir mərhələdə əsl həqiqətlərin gizli sətirləti mənalara ifadə olunması baxımından “Qoca timsah” şeiri xüsusi maraq doğurur. Qan üzərində bərqərar olan, istismar buxovlarına əsaslanan üsul-idarələr şəraitində ayrı-ayrı xalqların, millətlərin, milli azlıqların və etnik qrupların haqqını tapdalamaq, onları udacaq timsah timsalında SSRİ adlı xalqlar və millətlər həbsxanasının düşünülməsi heç də şübhə doğurmur. Şair bu həqiqəti özünəməxsus üsul və vasitələrlə gerçəkləşdirməyə nail olur. Qoca timsah anlayışının özü imperiyanın mahiyyətini, çürüməkdə və ölməkdə olan xislətini bütün cizgiləri ilə göz önündə canlandırır. Əsası və təməli 1721-ci ildə I Pyotr tərəfindən qoyulan imperiyanın maraq və nüfuz dairəsinin hüdudları da şeirdə böyük ustalıqla yaradılıb. Şeir belə başlayır:

Udur xırda balıqları

qoca timsah, yekə timsah.

Göz yaşları axır, axır...

Deyir: – Sülhü qoruyuram bu sular da.

Quyruğuna humanizm nişanını

özü taxır qoca timsah.

²⁶Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rzayev. – Bakı: Öndər, – c.2. – 2005, – s. 31

– *Aman! – deyir, fəryad edir,*
xırda balıq sürüləri: “İstəmirik!”
Artıq olsun mərhəmətin!
Rəyimizcə deyil sənin
Bu niyyətin.²⁷

Yasaq və qadağalar şəraitində milli mənsubiyyətlə bağlı fikirlərin səsləndirilməsi yolverilməz idi. Ancaq totalitar rejim bunu vahid bir ad və anlayış altında beyinlərə pərçimləyir, bu çərçivə daxilindən kənara çıxmalara heç cür imkan yaratmırdı. Bu mənada xalqların, millətlərin hibridləşməsi öz nəsil-nəcəbətindən uzaqlaşdırılması ciddi fəsadlara yol açırdı.

Əslin, kökün, milli mənsubluğun hibridləşməsi təhlükəsini Rəsul Rza ov itinin nümunəsində bir faciə kimi poetik şəkildə ifadə edir. Ancaq burada itin ov dalınca gedə bilməməsi səbəbi onun yarı tula, yarı köpək olması ilə əlaqələndirilir, bu həqiqəti şair dünyagörmüş qoca qarının dilindən səsləndirir. Xalq müdrikliyinin təmsilçisi olan qoca qarının ovçu ilə qarşılaşma səhnəsində ciddi etik-əxlaqi, mənəvi dəyərlərin mətnin dərinliklərindən boy göstərməsi şeirin ictimai dəyərinə və mündəricəsinə zəngin və çoxcəhətli poetik mənə çalarları aşılayır.

“Namərdlik” adlı şeirdə də şairin ifadə etməyə nail olduğu fikirlər bəşəri xarakter daşıyır. Ceyran ovuna maşınla çıxan ovçunun “şücaəti” burada güclü silahlanmaya, məzlum xalqları müstəmləkə əsarəti altında saxlayan imperialist qüvvələrin cəhdlərini xatırladır.

İkinci fəslin ikinci paraqrafı **“Rəsul Rza poeziyasında rəmz və eyhamlar”** adlanır. Rəmzlərin və ya ona ekvivalent işlədilən simvolların işlənmə dairəsi və miqyas genişliyi olduqca əhatəli sahələr spektrini çevrələyir. İncəsənətin tarixən təşəkkül tapan bir çox sahə və istiqamətlərində: toxuculuq və ilmə sənətində, rəngkarlıq və boyakarlıqda, rəssamlıq və heykəltəraşlıqda, kino və teatrda simvollarıdan yetərincə faydalanmaq, onun imkanlarından yaradıcı şəkildə yararlanmaq cəhdləri çağdaş mərhələdə də özünəməxsus şəkildə davam və inkişaf etdirilməkdədir.

²⁷ Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rzayev. – Bakı: Öndər, – c.2. – 2005, – s. 38-39

Şübhəsiz ki, hər iki izah və şərh simvollardan yetərinə bəhs etməyə kifayət qədər əsas verir. Canlı varlıqlar: insanlar, quşlar, bitkilər, dağlar, qayalar bir simvol kimi bədii yaradıcılıqda fəal şəkildə işlədilir, onlar yazıçının və sənətkarın müəyyən mətləbin ifadəsində xüsusi bir vasitə və üsul kimi karına gəlir. Məsələn, rəssam sülh və əmin-amanlıq hiss və duyğularının ifadəsi zamanı göyərçindən bir rənz və obraz kimi istifadə edərək nəzərə çatdırılacaq ideyanın daha qabarıq ifadəsinə nail olmağa cəhd göstərsə, bədii yaradıcılıqda və mifik düşüncədə o, həm də qarşı tərəfləri barışığa, qarşılıqlı anlaşmaya çağıran bir elçi (qasid) kimi təsvir edilir. Və yaxud əllərin göyərçinə bənzədilməsi artıq rəmzlərin həm də məcazlara və bədii təsvir vasitələrinə çevrilmə faktını yetərinə təsdiqləyir.

Yaradıcılığı iyirminci yüzilliyə təsadüf edən bir çox sənətkarlar kimi, xalq şairi Rəsul Rzanın poetik irsində rəmzlər və onlardan üslubi-semantik baxımdan bəhrələnmə nəzərə cərpacaq dərəcədədir. Şair yaradıcılıq məqsədindən asılı olaraq, rəmzlərdən müxtəlif məqamların və situasiyaların, ayrı-ayrı anlayışların poetik ifadəsində özünəməxsus şəkildə yararlanmağa nail olur²⁸.

Keçən əsrin 30-cu illərində işıq üzü görən şeir toplularının birinin belə bir adla oxuculara ünvanlanması da bu baxımdan əlamətdar görünür. 1935-ci ildə qələmə alınan “Çinar” şeirinin ilk misralarında şairin mövzu və tərənnüm predmeti seçdiyi çinarın gecə görkəmi və ona söykənərək dərin hiss və düşüncələrə dalan lirik “mən”in keçirdiyi duyğusal məqamlar təsvir olunur.

Onun kökləri torpağın dərinliklərinə gedən çinarı etnik mənşəyi nişan verən bir predmet seçməsi adi bir məsələ deyil, şeirdə ciddi mətləblər sadə bir tərzdə öz ifadəsini tapsa da, əslində çinarın xalq taleyinin tərcümanı olmaq əlamətlərinin rəmzləşdirməsi burada poetik mətnin dərin qatlarından boy göstərməkdədir. Rəmzlərdən və simvollardan istifadə olunmaqla yanaşı, şair şeirdə şəxsləndirmədən də bacarıqla istifadə etməyə çalışır. Bu cəhət şeirin sonunda daha

²⁸ Bayramova, G.A. Rəsul Rza poeziyasında rəmzlər və onun üslubi-semantik mövqeyi. // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2015. № 1, – s. 27-30

aydın şəkildə görünməyə başlayır:

*...Bu torpaqda dərindən kök salaraq,
Hər tərəfə uzatmışam qolumu,
Övladlarım bürümüş sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağa haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam...*²⁹

Rəsul Rzanın yaradıcılığı haqqında yazdığı və əsasən müsbət qarşılanan məqalələr müəllifi kimi tanınan tənqidçi Şamil Salmanovun çinarın şəxsləndirilməsinə münasibəti müəyyən məqamları ilə yadda qalır.

Müəllifin ilk baxışda bu mülahizələri ilə razılaşmaq olar, ancaq şeirdə öz ifadəsini tapan ictimai məzmun və mündəricəni sırf təbiət aləmi, poetik düşüncənin ənənəsi ilə bağlamaq bir o qədər də inandırıcı görünür. Tənqidçi: “Çinarın bu cavabı çox mənalı və rəmzidir. Əslində bu cavabla Rəsul Rza öz poeziyasının dərin mətləblərinə, öz yaradıcılıq prinsiplərinin əbədi dəyərlərə güvəndiyini bildirirdi”³⁰ – qənaətinin ilk cümlələrindəki fikirlərindən nədənsə yayınır, şeirin kök və qaynaqları kimi ilk görünüşdə nəzərə çarpan mətləblər üzərində dayanmaqla kifayətlənir, halbuki, şeirin mətnində işlənən “kök” sözü poetik sözün rişə və qaynaqlarından daha artıq dərəcədə xalqın və millətin, türk yurdunun qədimliyinə, sağ və solunu bürüdüüyü övladları ilə fərəh və qürur duyulduğuna da nəzər-diqqəti cəlb edir.

Rəsul Rza yaradıcılığında sətiraltı maneradan yüksək sənətkarlıqla istifadə olunan “Mən torpağam”, “Torpaq” kimi şeirlər də əsas yer tutur. Bu şeirlərdən də bir daha aydın olur ki, müəllif eyhamlara təsadüfi müraciət etmir, burada bir sıra ictimai motivli, eyni zamanda, xalqın mənafeyini müdafiə edən məsələlər, onun müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırış və s. əks olunur. Məlum olduğu kimi, şairin bu düşüncəsi ancaq simvolların köməyiylə reallaşır.

²⁹ Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [4 cildə] / R.İ.Rzayev. – Bakı, Azərnəşr, – c.1. – 1967. – s. 15

³⁰ Salmanov, Ş.M. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər) / Ş.M.Salmanov. – Bakı: Elm, – 1980. – s. 9.

Şairin keçən əsrin altmışıncı illərində qələmə aldığı “Rənglər” silsiləsi əslində rənglərin bir rəmz olmaq etibarilə daşdığı semantik çalarların həyatı gerçəkliklərlə, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif xarakterli hadisə və proseslərlə əlaqə və münasibətlərinə fəal vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmanın təzahürü kimi diqqəti çəkir.

Şairin ümumi yaradıcılığında insan amili mühüm yerlərdən birini tutur. Şübhəsiz ki, şair burada insanın qayğılarını, narahatlıqlarla dolu anlarını sadəcə olaraq təsvir etməklə kifayətlənmir, onu xüsusi rəmzlərlə, orijinal mənə çalarları ilə cilalamağa da əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırır. Rənglər insanın taleyi, güzəranı, sevinci və kədəri kimi mənalandırılır, həm də rənglərin çeşidli mənə semantikasını insan özü yaradır, onun həyatı, fəaliyyəti, ömür yolu nəticə etibarilə rənglərdən keçir.

Göründüyü kimi, şairin rənglərlə bağlı düşüncələrində rəmz başlıca məqsəd və niyyət kimi müəyyənləşir, burada xalq təfəkküründən, mistik anlayışlar sistemindən başlamış, konkret zaman çərçivəsinə kimi rənglərlə bağlı mövcud olan fikir və qənaətlər sərf-nəzər edilir, hətta rənglərə verilən dəyər və münasibətin məhdud sərhədləri bir qədər də genişləndirilir:

*Qırmızı qan da ola bilər,
bahalı üzük qaşı da,
göz yaşı da.
Qara matəm rəmzi də ola bilər,
məhəbbət rəmzi də,
nifrət rəmzi də.
Ağ gözümüzü nurdan sala bilər,
çiçək-çiçək bəzəyə bilər süfrəmizi də.
Biri yaşıl görür yarpağı, biri qırmızı...
Ancaq yarpaq öz rəngində qalır.
Yaşıl olur, qızarır, saralır.³¹*

Şairin XX əsrin altmışıncı illərində qələmə aldığı “Rənglər” silsiləsi əslində rənglərin bir rəmz olmaq etibarilə daşdığı semantik çalarların həyatı gerçəkliklərlə, cəmiyyətdə baş verən müxtəlif

³¹ Rza, R.İ. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.İ.Rzayev. – Bakı: Azərənəşr, – c.3. – 2002. – s. 227

xarakterli hadisə və proseslərlə əlaqə və münasibətlərinə fəal vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşmanın özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı **“Mətnaltı yazıcı manerası Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən biri kimi”** adlanır. Bu fəsl iki paraqraftan ibarətdir. **“İdeyanın dolayı yolla çatdırılması zərurətindən doğan poetik vəsitələr”** adlandırılan birinci paraqrafta xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında əsas ideyanı və mətləbi müxtəlif üsul və vasitələrlə ifadə olunma xüsusiyyəti barədə geniş təsəvvür yaradılır.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq məziyyətlərindən bəhs edən müəlliflər şairin poetik irsində nəzərə çarpan kəskin ictimai mətləbləri, dünyanı və insanlığı düşündürən qlobal qayğı və narahatlığı özünəməxsus tərzilə mənalandırmaq cəhdinə yüksək qiymət verməyə təşəbbüs göstərmişlər.

Akademik Nizami Cəfərovun Bəxtiyar Vahabzadəni: *“...İnsanşünas-şair, cəmiyyətşünas-filosof, millətşünas-ictimai xadim...”*³² kimi səciyyələndirməsi bu mənada obyektiv səciyyə daşıyır.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılıq axtarışlarının mahiyyətinə görə daha çox ictimai mətləbləri, xalqı düşündürən, həyəcanlandıran məsələləri ehtiva etdiyindən, bəzən bu fikirləri müstəqim və birbaşa ifadə etmək üçün o, mətnaltı yazıcı manerasından istifadə yolu ilə qarşıya qoyduğu vəzifələrə nail olurdu.

Ancaq özəlliklə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Bəxtiyar Vahabzadə ayrı-ayrı şeirlərində olduğu kimi, epik əsərlərində də bu üsuldan peşəkarlıqla faydalanmağa çalışır və bu işin öhdəsindən bacarıqla gəlir. Leninin vaxtilə bir müddəə və tezislər kimi irəli sürdüyü fikirlərin mövcud cəmiyyətə tətbiq olunmasını, qarşıya çıxan ziddiyyətləri də eyni tələbkarlıqla xatırlatması birbaşa leninizmə qarşı təbii bir siyasi protest kimi irəli sürülmür və sürülə də bilməzdi. Şair “Leninlə söhbət” poemasında poetik mühakimə və dialoqlardan cəmiyyətdə gedən proseslərə bir

³² Cəfərov, N.Q. Bəxtiyar Vahabzadə / N.Q. Cəfərov. – Bakı: Azərbaycan, – 1995. – s. 3

etiraz kimi istifadə etməklə öz münasibətini ifadə etməyə nail olurdu. Məsələn, poemanın “Xalq, xalq!” adlı bölməsində V.İ.Lenindən iki sitat gətirilir, bu epigrafları fikirlərdən sonra şair xalq və hakimiyyət haqqında düşüncələrini irəli sürür. Bu, həm də Lenindən gətirilən mülahizələrdən sonra daha sərt şəkildə, mühakimə yolu ilə özünün real təzahürünü tapır:

*Xalqa arxalanan xalqsevərlərin
Özü də xalq üçün arxaya döndü,
Xalqa arxasını çevirənlərin
Arxası həmişə yerdə göründü.*³³

Məlum həqiqətdir ki, xalqın acınacaqlı taleyindən bəhs edən əsərlərində də, dünyada baş verən təzad və ziddiyyətlərə toxunulan müxtəlif xarakterli yaradıcılıq nümunələrində də şair mətnaltı yazıçı manerasından bir üsul və vasitə kimi yararlanmaq, qaldırılan problemlərə münasibət bildirmək imkanlarını gerçəkləşdirirdi.

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında Azərbaycan xalqının bütövlüyü, ikiye parçalanmış tarixi taleyinin həsrət və nisgil dolu yaşantıları, milli-mənəvi birliyin canlı daşıyıcısı olan ana dilinə biganə və laqeyd yanaşmaların fəsadları son dərəcə ciddi şəkildə qoyulan taleyüklü milli-tarixi problemlər sırasındadır. Bəxtiyar poeziyasının gücü və qüdrəti bir də ondadır ki, bu poeziya xalqın tarixi, zaman-zaman apardığı mübarizələri sadəcə olaraq, təsvir etməklə kifayətlənmir, bu tarixin ibrət dərslərini, həqiqətlərini xalqın yaddaşına, ruhuna aşılamaq bilir.

Bəxtiyar Vahabzadənin beynəlxalq mövzularda qələmə aldığı şeirlərində milli qayğı və problemlərin əlamət və təzahürü də aydın şəkildə özünü göstərir. Bu cəhəti şairin ayrı-ayrı şeir nümunələrində, epik janrdə yazdığı poemalarında izləmək olar. Məsələn, “Əsgər-şair” şeirində Bəxtiyar Vahabzadə macar xalqının milli qəhrəmanı, şair Şandor Petefidən “Azadlıq – allahımdır” fikrini bir epigrafla kimi gətirir. Ancaq şeirdə qaldırılan məsələlər istismar boyunduruğu altında əzilən bütün xalqların arzu və istəklərini özündə dolğun

³³ Vahabzadə, B.M. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / B.M.Vahabzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c. 1. – 1974. – s. 8

şəkildə əks etdirir³⁴.

*Qul olmaq olar,
eyləsə məcbur səni gərdiş.
Qulluqla barışmaq, daha müdhiş!
Qulluqla barışmaz əsl insan, əsl əsgər.
Yurdunda qul olmaz,
Ona övladlıq edənlər!*³⁵

Bu məziyyətlər “Ehramların önündə”, “Özünə yalvarsana”, “Mən hazıram!..” şeirlərində özünü qabarıq büruzə verir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin ikinci paragrafi **“Bədii sənətkarlıq məharətinin ortaya çıxmasında mətnaltı yazıçı manerasının rolu”** adlanır. Burada totalitar rejim şəraitində mətnaltı yazıçı manerasının bir sənətkarlıq örnəyi kimi daşımış olduğu funksiya əsas təhlil hədəfi seçilir.

“Hayd park” şeirində şair İngiltərənin paytaxtında yerləşən bir bağ haqqında belə bir məlumatı oxucunun diqqətinə çatdırır ki, Londonda “Hayd park” deyilən bir bağda hər kəs istədiyini danışmaq, hətta hökuməti ittiham etmək hüququna malikdir. Bu qeydlərdən istifadə edərək şair öz poetik düşüncələrini böyük ustalıqla dilə gətirir, belə bir bağa və parka bütün dünyanın ehtiyacı olduğunu diqqət önünə çəkməyə müvəffəq olur. Şübhəsiz ki, bu dünyanın içərisində SSRİ adlı bir məmləkətin, qan üzərində qurulan bir hakimiyyət və sistemin mövcudluğu da məntiqi baxımdan asanlıqla anlaşılr.

Çəpərləri, hasarları şair fəlsəfi aspektdən mənalandırmaqla çərçivəyə alınma, məhdud bir əraziyə qısılma cəhdi kimi diqqətə çatdırır, onların aradan götürülməsi, bütün dünyanın “Hayd park” olması istəyi və zərurəti şeirin ideya-məzmun siqlətini daha da artırır, müəllifin vətəndaş mövqeyinin, estetik idealının təntənəsini əyani surətdə təsdiqləyir:

Parkın dövrəsində dəmir çəpər var,

³⁴ Bayramova, G.A. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mətnaltı yazıçı manerasından istifadə yolları. // – Bakı: Sivilizasiya. Avrasiya Universiteti. – 2015. № 2, – s. 79

³⁵ Vahabzadə, B.M. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.M.Vahabzadə. – Bakı: Azərbaycan, – c. 3. – 2002. – s. 51-52

*Haqq sözün önünü kəsir hasarlar.
Kaş bu park böyüyə, hasar dağıla,
Dünya başdan-başa “Hayd park” ola!*³⁶

Şair öz xalqının uzun müddət tamarzı qaldığı milli istiqlal Azərbaycanın çox-çox uzaq məsafələrdən birində – Mərakeşdə dilə gətirir, onun hava kimi, su kimi milli düşüncəyə, azadlıq mücadiləsinə gətirəcəyi faydalardan ürək dolusu, könül rahatlığı ilə bəhs edir. Şairin adı da o vaxtlar üçün bir o qədər də işləklik qazanmayan “İstiqlal” adlanması da təsadüfi deyil. Burada istiqlal sözünün dırnaqda verilməsi də nəzərdən qaçmır. Çünki şair bu adla 1943-cü ildə Mərakeşdə yaranan bir ictimai-siyasi qurumu – partiyayı nəzərdə tutduğunu iddia etsə də, əslində bu sözün mahiyyətində dayanan mətləblərə kifayət qədər toxunmağa üstünlük verir. Fikrimizcə, şeirdə təsvirə gətirilən təfərrüatları eynilə Azərbaycana da, digər türkəsli respublikalara da şamil olunması mümkündür. Nümunə kimi gətirilən aşağıdakı sətirlərdə bu daha qabarıq nəzərə çarpmaqdadır:

*...Yadlar geyindikə lüt qaldın özün,
Sərvətin, dövlətin göz dağı oldu.
Gəlmələr evində şişdi günbəgün,
Evinin sahibi qonağın oldu.*³⁷

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mətnaltı yazıçı manerasından istifadə üsulları özünün müxtəlifliyi ilə yanaşı, həm də yüksək sənətkarlıq məharətinin bir göstəricisi kimi üzə çıxır, şairin orijinal və bənzərsiz yaradıcılıq fərdiyyətinə yeni əlamət və keyfiyyətlər qazandırmağa stimül yaradır. Ümumiyyətlə, Bəxtiyar Vahabzadə istər poetik mühakimələrlə (təzadlarla) zəngin poeziyasında, istərsə də epik əsərlərində – poemalarında, dramatik situasiyalarla səciyyəvilik qazanan dramaturgiyasında mətnaltı yazıçı manerasından istifadə üsullarını müxtəlif yollarla yaradır, əsas ideya və mətləbin ifadəsinə geniş imkanlar açır. Bu cəhət şairin həm də böyük sənətkarlıq məharəti kimi özünü nümayiş etdirir.

³⁶ Vahabzadə, B.M. Seçilmiş əsərləri: [12 cildə] / B.M.Vahabzadə. – Bakı: Elm, – c. 4. – 2008. – s. 306

³⁷ Vahabzadə, B.M. Lirika / B.M.Vahabzadə. – Bakı: Azərnəşr, – 1990. – s. 13

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində araşdırılan problemlərin əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

1. Tədqiqat işində mətnaltı yazıçı manerasının bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri: əsas ideyanın və mətləbin özünəməxsus yollarla və üsullarla ifadə olunmasında oynadığı funksiya barədə geniş təsəvvür yaradılır, cəmiyyət həyatında baş verən hadisələrə, müxtəlif xarakterli ictimai-siyasi proseslərə obyektiv baxış bucağından yanaşmanın nəticəsi kimi əhəmiyyət və dəyər daşması zəngin bədii faktlara əsasən üzə çıxarılır.

2. Mətnaltı yazıçı manerasına, adətən istismar və müstəmləkəçilik siyasətinin, insan haqları və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunan cəmiyyət quruluşlarında ehtiyac duyulması zərurətini doğuran səbəblər təhlil olunur, ümumiləşdirmələr əsasında totalitar rejimlər şəraitində milli-tarixi yaddaşın, etnik-mədəni sistemə məxsus adət-ənənələrin, yaşam tərzinin, dini etiqad və ayinlərin icrasına qoyulan qadağaların belə bir özünüifadə üsulunun meydana gəlməsinə səbəb olması üzə çıxarılır, bu istiqamətdə yaranan ədəbi nümunələr əsasında ümumi təsəvvür yaradılır.

3. Dissertasiya işində mətnaltı yazıçı manerasının daha qabarıq və orijinal nümunələrini yaradan sənətkarlar kimi xalq şairləri Rəsul Rzanın və Bəxtiyar Vahabzadənin poetik irsinin seçilməsi heç də təsadüfi deyil. Ciddi senzura və “Qlavlit” nəzarəti altında yazıb-yaradan qələm sahibləri kimi hər iki sənətkar gizli yollarla, işarə və rəmzlərlə xalqı düşündürən, milli taleyimizin ən ağır problemlərindən məhz mətnaltı yazıçı manerasından istifadə etməklə bəhs etməyə müvəffəq olmuşlar.

4. Rəsul Rzanın milli-mənəvi yaddaşın ən dərin qatlarını, xalqın min illər boyu ölənməyən azadlıq duyğusunu təbiətə məxsus anlayışlara istinadən mənalandırması, Bəxtiyar Vahabzadənin imperializm və müstəmləkəçilik siyasəti yürüdən dövlətlərin əlində alətə çevrilən xalqların bir gün azadlığa, öz istiqlalına qovuşacağına dərin inamını müxtəlif üsullarla – mövcud coğrafi sərhədləri ayrı-ayrı ərazilərlə əvəzləməklə ifadə etməsi bu istiqamətdən kifayət qədər bəhs etməyə əsas verir.

5. Tədqiqat zamanı hər iki sənətkarın bu özünüifadə üsulundan istifadə zamanı nail olduqları başlıca məziyyətlər konkret faktlar və

ədəbi nümunələrə istinadən təhlil olunur, belə bir ümumiləşdirmə vasitəslə hər iki sənətkarın yaradıcılığında nəzərə çarpan ideya-estetik mahiyyət, fərdi poetik özünəməxsusluq barədə əyani qənaət formalaşdırılır.

6. Eyhamlarla, rəmzlərlə, obrazların dili vasitəslə ən ciddi mətləbləri qaldırmaq, onu poetik mühakimənin mərkəzinə çəkmək meyilləri hər iki şairin yaradıcılıq palitrasına məxsus olan səciyyəvi və ortaq xüsusiyyətlər kimi nəzərə çarpsa da, burada fərdi sənətkar fəhmindən və fərdiyyətindən irəli gələn xarakterik məqamlar xüsusi həssaslıqla izlənilmiş, sətirlərdən, bütövlükdə dünyanı dərk modeli olan poetik məndən çıxış edilərək ən səciyyəvi nüanslar, əlamət və təzahürlər təhlil və münasibət müstəvisinə çıxarılmışdır.

7. Məlumdur ki, hər iki şairin yaradıcılıq fəaliyyəti sovet ideologiyasının bərqərar olduğu bir dövrə və ictimai-tarixi şəraitə təsadüf etdiyinə, siyasi sistemin tələblərindən irəli gələn mövzularda əsərlər yazmaq, sovet cəmiyyətinin üstünlüklərindən ifrat dərəcədə süni patetika ilə bəhs etmək bir yaradıcılıq vəzifəsi kimi irəli sürülməsinə baxmayaraq, belə meyillərə, əsasən, rast gəlinməməsi məhz etirazın, uzaqlaşmanın, fərqli bir münasibətin nəticəsi kimi nəzərə çarpır.

8. Bəzən adi insanların – müdrik qocaların, ağbirçək nənələrin dilindən səsləndirilən ciddi mətləblərin mətnaltı yazıçı manerasının xüsusi vasitəsi kimi üzə çıxması zəngin fakt və nümunələrlə əsaslandırılmış, bu istiqamətdə hər iki sənətkarın məşhur filosofların, düşüncə və fikir adamlarının vasitəsi ilə qaldırdığı problemlər də mahiyyət etibarilə belə bir özünüifadə texnologiyasının real təzahürü kimi dəyərləndirilir.

9. Bu mənada təbiətə məxsus əşyaların, xüsusilə, flora və fauna ilə bağlı anlayışların müəyyən fikrin ifadəsi üçün şeirə gətirilməsinin təbii zərurətdən irəli gəldiyi mətnin təhlili zamanı aşkar edilir, bu yöndə ətraflı təhlillər və ümumiləşmələr aparılır. Rəsul Rzanın çinarla bağlı şeirlərində çinar yalnız bir təbiət anlayışı kimi şeir üçün predmetə çevrilmir, şair ondan xalqın qədimliyini, min illərin o tayından gələn mübarizələr yolunun ibrətamiz səhifələrindən söhbət açmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir.

10. İlk baxışda adi ekoloji mövzuda yazılan bu şeir faktının daxili qatlarında gizlənən ictimai mətləbləri görmək, onu üzə çıxarmaq bir o qədər də asan görünmür. Bunun üçün məndəki

sətiraltı mənanı bütün parametrləri ilə açmaq, onun ayrı-ayrı qatlarında gizli və müəmmalı şəkildə görünən mətləbləri hər oxucunun dərk edib qiymətləndirilməsi o qədər də sadə məsələ deyil.

11. Mətnaltı yazıçı manerası ilə bağlı ümumi təsəvvürlər və mövcud qənaətlər dissertasiyada yalnız Azərbaycan cəmiyyətinin reallıqları ilə məhdudlaşdırılmır, SSRİ-nin mərkəzi şəhərlərində, mərkəzdən uzaq əyalətlərdə vaxtilə ucadan səsləndirilən çağırışlar və onun nəticəsi kimi yaranan çoxsaylı əsərlər bir daha onu göstərir ki, mətnaltı yazıçı manerasını yalnız bir məhdud ərazidə yaşayıb-yaradan qələm sahibləri olan ədəbi şəxsiyyətlərin adına yazmaq doğru olmaz.

12. Sovet ideologiyasının tüğyan etdiyi ayrı-ayrı vaxtlarda milli müqəddəratla, dini-etiqaad azadlığı ilə bağlı səslənən çağırışlar əslində rejimin anti-demokratik mahiyyətinin iflasa uğradığını əyani şəkildə təsdiqləyir, xalqlar həbsxanasına çevrilən SSRİ-nin yaxın vaxtlarda süquta və iflasa uğrayacağına dərin inam oyadırdı. Bunun ən çox söz və ədəbiyyat cəbhəsindən gur eşidilməsi də təbii zərurətdən və qanunauyğunluqdan irəli gəlirdi. Dissertasiyada mətnaltı yazıçı manerasından yaradıcı şəkildə faydalanan qələm sahibləri kimi xalq şairləri Rəsul Rzanın və Bəxtiyar Vahabzadənin seçilməsini şərtləndirən ədəbi-ictimai amillər üzərində fikir mübadiləsi aparılması, buradan çıxarılan yekun qənaət və nəticələr müasir ədəbiyyatşünaslığın nailiyyətləri səviyyəsindən dəyərləndirilməsinə ilk dəfə sistemli şəkildə cəhd göstərilmişdir.

13. Ümumiyyətlə, Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında Sovetlər Birliyi zamanında Moskvadakı rəhbərliyin ayrı-seçkilik siyasəti, erməni millətçiliyinə göz yumması, ana dili məsələsi, uydurma sosialist beynəlmiləlçiliyi, SSRİ-ni ikili standartlarla idarə etməsi və s. məsələlər sətiraltı yazıçı manerasının müxtəlif forma və üsulları ilə oxucuya çatdırılır.

14. Tədqiqat işinin mühüm nəticələrindən biri də cəmiyyət həyatında gedən proseslərin, fikir və düşüncə demokratizminin geniş vüsət alması ilə sıx əlaqədardır. Əks tədqirdə poetik mətn arxasında gizlənilərək mətləbləri açmaq, onu bütün təfərrüatları ilə şərh etmək də mümkün olmazdı.

Tədqiqat işinin əsas məzmunu aşağıda çap olunmuş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Mətnaltı yazıçı manerasını zərurətə çevirən ictimai-siyasi amillər. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş V elmi konfransının materialları. – Bakı: – 05-07 may, – 2014, – s. 105-107

2. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında mətnaltı yazıçı manerasından istifadə yolları. // – Bakı: Sivilizasiya. Avrasiya Universiteti. – 2015. № 2, – s. 77-81

3. Mətnaltı yazıçı manerasının keçmiş sovet dönəmi Azərbaycan ədəbi düşüncəsində yeri. // – Bakı: Sivilizasiya. Avrasiya Universiteti. – 2015. №1, – s. 76-79

4. Rəsul Rza poeziyasında rəmlər və onun üslubi-semantik mövqeyi. // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2015. № 1, – s. 27-30

5. Роль подтекстовой манеры писателя в художественном изображении действительности. // – Тамбов: Издательство Грамота. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. №4, – 14-17 с.

6. Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin ictimai-tarixi mahiyyəti // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2016. № 5, – s. 369-377

7. Ədəbi simaların sovet rejimindən narazılığını şərtləndirən amillər. (Ə.Hüseynzadə, Ə.Cavad, A.İldirim və C.Cabbarlı yaradıcılığı əsasında). // Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2016. №1, – s. 24-27

8. Əhməd Cavad yaradıcılığında rənglər və rəmlər. // – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2016. № 3, – s. 40-42

9. Rəsul Rza yaradıcılığında Ezop dili ənənəsi. // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – Bakı Dövlət Universiteti, – 2016. № 1, – s. 214-217

10. Rəsul Rza yaradıcılığında sətirləli mənə çalarları. //– Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri, Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2016. № 3, – s. 43-46

11. Rəsul Rzanın “Ömürdən səhifələr” şeirində erməni separatizminin sətiraltı tənqidi. // Müasir Dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. – Sumqayıt: – 24-25 noyabr, – 2016, – s. 215-218

12. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində beynəlxalq məsələlər. // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci il dönümünə həsr olun Azərbaycan Universiteti. Gənc tədqiqatçıların I Respublika elmi-praktik konfransının materialları. – Bakı: 20 aprel, – 2018, – s. 146-147

13. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında mətnaltı yazıçı manerası. // 3. Uluslararası Dede Korkut türk kulturu, tarihi ve edebiyati kongre kitabı. – Bakı: – 18-20 sentyabr, – 2020, – s. 126-132

14. Bakhtiyar Vahabzade'nin yaratıcılığında millet ve anadil sorunu. // 3rd International 5 ocak social and humanities sciences congress. – Adana: – 4-5 ocak, – 2022, – s. 592-595

Dissertasiyanın müdafiəsi 23 iyun 2025-ci il tarixində saat 12⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə, Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (<https://sdu.edu.az/az>) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 may 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.05.2025

Kağızın formatı: 60*84^{1/16}

Həcm: 41176 işarə sayı

Tiraj: 100